

Hadis İlmi Açısından Bahrî Memlükler Döneminde Hanbelî-Eş'arî Münasebetleri

Arş. Gör. Dr. Nagihan Emiroğlu^{1*}

Geliş tarihi: 11.10.2019
Kabul tarihi: 11.11.2019

Atf bilgisi:
IBAD Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 5 **Sayfa:** 458-470
Yıl: 2019 **Dönem:** Güz

This article was checked by *Turnitin*.
Similarity Index 13%

¹ Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Türkiye, nvanar@cu.edu.tr
ORCID ID 0000-0002-9998-3486

* Sorumlu yazar

ÖZ

Bahrî Memlükler devleti, 648/1250 yılında Mısır'da kurulan ve Aynîcalut'da Moğollar karşısında kesin bir zafer kazanarak İslâm dünyasının liderliğini üstlenen bir Türk devletidir. Bu dönem, Moğol saldırıları sebebiyle değişik coğrafyalardan pek çok insanın göç ettiği buna bağlı olarak da farklı mezhepten pek çok âlimin bir arada yaşadığı bir dönemdir. Mezhep farklılığının, mezhep taassubuna dönüşmesi ulema arasında çıkan anlaşmazlık ve tartışmaların kaçınılmaz hale gelmesine neden olmuştur. Bu çatışma daha çok kendini Hanbelîler ve Eş'arîler arasında hissettirmektedir. Hanbelîlik ve Eş'arîlik kökeni III. (IX.) asra uzanan ve farklı siyasi yapı ve halk desteğini de arkasına alarak birbirlerine karşı üstünlük mücadelesi sürdüren iki farklı düşünce sistemidir. Bu iki düşünce sistemi taraftar bulduğu yıllardan, Bahrî Memlükler dönemine kadar sürekli çatışmış ve bu durum kimi zaman tarafların birbirlerini tekfir etmelerine ve karşılıklı olarak fiziki güç kullanmalarına sebep olmuştur. Bu çalışma bu iki grup arasındaki münasebetleri bazı muhaddisler özelinde örneklerle ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk (Bahrî) Memlükler, hadis, muhaddis, Hanbelî, Eş'arî.

According to Science of Hadith Hanbali-Ashari Relations in the Period of Bahri Mamluks

Res. Assist. Dr. Nagihan Emiroğlu^{1*}

First received: 11.10.2019

Accepted: 11.11.2019

Citation:

IBAD Journal of Social Sciences

Issue: 5 **Pages:** 458-470

Year: 2019 **Session:** Fall

This article was checked by *Turnitin*.
Similarity Index 13%

¹Cukurova University, Turkey,
nyanar@cu.edu.tr
ORCID ID 0000-0002-9998-3486

* Corresponding Author

ABSTRACT

Bahri Mamluks was a Turkish state founded in Egypt in 648/1250 and assumed the leadership of the Islamic world by winning a decisive victory over the Mongols in (Battle of) Ayn Jalut. This period is a period in which many people migrated from different geographies due to the Mongol attacks and consequently many scholars from different sects lived together. The transformation of sectarian differences into sectarian bigotry has caused the inevitable conflicts and arguments between the scholars. This confrontation is more felt between Hanbali and Ashari. Hanbalism and Asharism, whose origins date back to the 3rd century, different political structure and popular support of each other with the struggle for superiority against each other are two different systems of thought. These two systems of thought have always been in conflict between each other when they found supporters until the time of Bahri Mamluks, and this sometimes caused the groups to declare each other an unbeliever and use physical force mutually. This study aims to illustrate the relations between these two groups with examples of some Muhaddiths.

Keywords: The Turkish (Bahri) Mamluks, Hadith, Muhaddith, Hanbali, Ashari.

GİRİŞ

Moğol ve Haçlılar'a karşı kazandığı zaferlerle tarihte iz bırakan ve yaklaşık iki buçuk asır boyunca Mısır, Şam ve Hicaz gibi İslâm dünyasının en önemli bölgelerini hâkimiyeti altında bulunduran, kurdukları teşkilat, müesseseler ve özellikle de ilmî alandaki kurumlarıyla başta Osmanlı Devleti olmak üzere kendisinden sonraki İslâm devletlerine tesir eden Memlûk Türk devleti (648-923/1250-1517), hadis tarihi açısından çeşitli yönleriyle ele alınabilecek zengin bir mirasa sahiptir. Özellikle VII-VIII. (XIII-XIV) asırlara tekabül eden Bahrî Memlûkler dönemi, Moğol saldırıları sebebiyle değişik coğrafyalardan pek çok insanın göç ettiği buna bağlı olarak da farklı mezhepten pek çok âlimin bir arada yaşadığı bir dönemdir. Bu dönemde medrese ve dârülhadis gibi eğitim kurumlarının sayısının epeyce artması âlimlerin ilmî ve idarî yapı içinde görev yapabileceği pek çok mansıbın ortaya çıkmasına, dolayısıyla ulema arasında ciddi bir rekabet ortamının doğmasına neden olmuştur. Buna mezhep taassubu da eklenince ulema arasında anlaşmazlıklar, tartışmalar kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu çatışma daha çok kendini Hanbelîler ve Eş'arîler arasında hissettirmektedir. Hanbelîlik ve Eş'arîlik; dört mezhebe müntesip halk ve ulemanın bir arada yaşadığı, farklı itikadî yapıların taraftar bulduğu Bahrî Memlûkler döneminde, kökeni III. (IX.) asra uzanan ve farklı siyasi yapı ve halk desteğini de arkasına alarak birbirlerine karşı üstünlük mücadelesi sürdüren iki farklı düşünce sistemidir. Bu iki düşünce sistemi taraftar bulduğu yıllardan, Bahrî Memlûkler dönemine kadar sürekli çatışmış ve bu durum kimi zaman tarafların birbirlerini tekfir etmelerine ve karşılıklı olarak fizikî güç kullanmalarına sebep olmuştur. Bu çalışma bu iki grup arasındaki münasebetleri bazı muhaddisler özelinde örneklerle ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Hanbelî-Eş'arî Çekişmesinin Tarihi Arka Planı

Bu iki görüş arasındaki ilişkinin temellerinin III. (IX.) asırda, ehl-i hadis diye anılan gelenekçi kesimin mihne¹ sürecinden Mu'tezilî akılcılığa karşı muzaffer olarak çıkan Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855)² (Makdisî, 2019, s. 27) sancağı altında atıldığını söylemek mümkündür. Zira Hanbelî mezhebi, Ahmed b. Hanbel'in mihneden elde ettiği mirasın üzerine kurulmuş dinî-siyasî bir yapılanmadır.³ Öte yandan mihne olayı Mu'tezile içinde yetişip daha sonra onlardan ayrılan Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-936) kurduğu Eş'ariyye mezhebinin teşekkülünde de etkili olmuştur. (Yavuz, 1995, s. 448) İslâm toplumu üzerinde son derece etkili olan mihne olayından sonra, halife Mütevekkil'in (ö. 247/861)

¹ Mihne, Abbâsî halifelerinden Me'mûn tarafından 218 yılında başlatılan ve kâdî ve âlimlerin halku'l-Kur'an ile ilgili görüşlerini sorgulatan olaydır. Me'mûn, Bağdat Valisi İshak b. İbrâhim'e yazdığı ilk mektubunda kadıları ve önde gelen bazı hadis âlimlerini sorgulamasını istemiş, aksi kanaat belirtilenlere resmî bir görev verilmemesi ve şahitliklerinin kabul edilmemesi konusunda uyarılmıştır. İlk defa Dimaşk'ta Ca'd b. Dirhem tarafından ortaya atılan Kur'an'ın yaratılmışlığı (halku'l-Kur'an) konusunda sorguya çekilen âlimler, halifenin isteği doğrultusunda Kur'an'ın mahlûk olduğuna dair görüş beyan etmişlerdir. Ancak Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere bazı âlimler Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü reddetmişlerdir. Bunun üzerine bu âlimler şiddete maruz kalmışlar, zincire vurularak hapse atılmışlardır. Me'mûn'un ölmesi üzerine Me'mûn'dan sonra halife olan Mu'tasım-Billâh devrinde halktan gelen tepkiler üzerine Ahmed b. Hanbel hapisten çıkarılmıştır. Mihne olayı sadece Bağdat ile sınırlı olmayıp Basra, Kûfe, Dimaşk ve Medine gibi diğer belli başlı merkezlerde de uygulanmıştır. Mihnenin sebepleri üzerine de bir takım görüşler beyan edilmiştir. Mesela mihne olayında Mu'tezile kelâmcıların Abbâsî halifesini etkilemesinin büyük rol oynadığı dile getirilmektedir. Ayrıca İran asıllı kişilerin yönetimde etkin oluşu, Me'mûn'un bazı uygulamalarının başta Bağdat olmak üzere çeşitli vilâyetlerde ayaklanmalara sebep olduğu, Ali evlâdının da bazı vilâyetlerde iktidarı ele geçirmek için isyan etmesi gibi hususlar dikkate alınarak mihnenin yalnızca bir inanç kaygısı sebebiyle uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Mihne, yönetimin dinî gelişmeleri kontrol altına alarak toplumdaki bölünme tehlikesini ortadan kaldırma girişimi olarak da değerlendirilmiştir. Mihne ve mihneye neden olan halku'l-Kur'an meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Yücesoy, 2005, s. 26-28; Yavuz, 1997, s. 371-375)

² Abbasiler döneminde, özellikle Halife Me'mun'un (198-218/813-833) başlattığı ve kendisinden sonra gelen iki halifenin devam ettirdiği mihne politikaları Ashâbu'l-Hadis'in tepkilerine neden olmuş, Ahmed b. Hanbel'in ön plana çıkmasını sağlamıştır. Ahmed b. Hanbel, bu süreçteki tavri sebebiyle büyük bir şöhrat kazanmış, Ehl-i Hadis'in temsilcisi olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Daha sonraki süreçte de Ehl-i Hadis onunla özdeşleşmiş, hatta Ashâbu'l-Hadis'in ilk imanı olarak tasvir edilmiştir. Bkz. (İğde, 2016, s. 36-37). Ahmed b. Hanbel ve temsil ettiği düşünce hem siyâsî arena da hem de kültürel zeminde bu süreçten bir zaferle çıkmış olsa da mihnenin toplumda yaşattığı travmanın şoku hadisçiler arasında da soğuk rüzgârlar estirmiştir. Zira baskılara dayanamayıp siyâsî otoritenin isteği doğrultusunda kanaat belirten muhaddisler, Ahmed b. Hanbel ve taraftarları tarafından hedef alınmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Özafşar, 2015, s. 31-81)

³ Hanbelî mezhebinin temel özellikleri arasında imkân nispetinde nasların zahirine bağlı kalmak ve nasları literal olarak anlamak sayılabilir. Hanbelîler akide ile ilgili meselelerde ve toplumsal yaşamda ortaya çıkan yeni problem ve olaylar karşısında, muhafazakâr bir tavır alarak bid'at nazariyesini geliştirmişlerdir. Bu nedenle Hanbelî mezhebi tarih boyunca diğer mezheplere göre bid'at konusunda çok daha sert bir tutum izlemiştir. Bkz. (Bulut, 2017, s. 2956).

desteğini alan Hanbelîler, muhalif olan görüşlere karşı ikinci bir mihne dönemi yaşatmışlardır. Bu dönemde Hanbelîler, diğer İslam fırkaları ve âlimleri karşısında kendilerine çok özel bir görev atfetmişler, şeriatın koruyucuları ve bid'atların yıkıcıları olarak Allah tarafından seçildiklerine inanmışlardır. Bundan dolayı diğer din mensuplarından çok, Müslüman fırkalarla mücadele etmişlerdir. (Bulut, 2017a, s. 2956). Bu süreçte yaşanan uygulamalar Me'mun zamanındaki mihne olayını aratmamış, Hanbelîler iki asır önce kendilerine yapılanların bir benzerini Hanefî-Mu'tezilîler başta olmak üzere diğer mezhep mensuplarına uygulamıştır. (Bulut, 2017b, s. 87). Bu durum sonraki süreçte Ehl-i Hadis'in baskın unsur olmasına, karşıtları olan başta Mu'tezile'nin de tedrici olarak yok olmasına zemin hazırlamıştır. (İğde, 2016, s. 37). Muhalif görüşlere karşı baskı ve sindirme politikaları uzun süre pek çok şehirde devam etmiştir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) Mu'tezile, Cehmiyye ve Râfıza gibi grupların bastırıldığı ve halife Ebü'l-Abbâs el-Kâdir-Billâh (381-422/991-1031) zamanını da içine alan bu dönemde İslâm ve sünnetin izzet bulduğunu ifade etmiştir. (İbn Teymiyye, 1995, s. 21-22; Bulut, 2017b, s. 83).

III. (IX.) asırda henüz Eş'arilik isminde bir mezhep bulunmasa da, Şâfiî taraftarları ve Eş'arîlerin öncülükleri kabul edilen Küllabîler ile Hanbelîler arasında bazı tartışmalar yaşanmış ve bu gruplar Hanbelîlerin eleştirisi ve saldırılarına maruz kalmışlardır. Bu nedenle Hanbelîlik-Eş'arilik ilişkisinin ilk ayağının bu dönemdeki çekişmeler olduğu ifade edilmektedir. (Koç, 2018, s. 556). IV. (X.) asırda ise Ahmed b. Hanbel'den sonra yaşayan Ebu Bekir el-Hallâl (ö. 311/923)⁴ ve Ebu Muhammed el-Berbehârî (ö. 329/941)⁵ gibi önemli Hanbelî âlimlerin eleştirilerinin odağında, öncelikle Ebü'l-Hasan el-Eş'arî olmuştur. (Koç, 2018, s. 548). Eş'arî her ne kadar Mu'tezileden ayrıldığını ve Hanbelî akaidine inandığını beyan etse de (Makdisî, 2019, s. 28) bazı aşırı Hanbelî âlimler tarafından tenkit edilmekten kurtulamamıştır.⁶

İslâm'ın o dönemki merkezi kabul edilen Bağdat, Büveyhîler tarafından ele geçirildiğinde Bağdat halkı yoğun bir Şii nüfusla karşı karşıya kalmıştır. Bu süre içerisinde zaman zaman etki alanını yitirse de Hanbelîler, Bağdat'da Büveyhîler tarafından teşvik edilen Şiîliğe, Mısır'da Fâtımîler tarafından desteklenen İsmâîlîliğe karşı hem fikhî hem de siyasi bir muhalefet grubu olma rolünü canlı bir şekilde devam ettirmiş, Sünniliği müdafaa etmişlerdir. (Koca, 1997, s. 527). Büveyhîlerin zayıflama sürecine girmesi ile birlikte Abbâsî hilafetinin desteğini alan Hanbelîler, Bağdat'ta Ehl-i Sünnet'in tek temsilcisi haline gelmişlerdir. Şii-Sünnî geriliminin zirve yaptığı bir dönemde kendini Sünniliğin temsilcisi olarak gören Abbâsî halifesi Kadir-Billâh'ın ilan ettiği ve Kâdirî akidesi olarak bilinen bildirge ile birlikte Hanbelîlik devletin resmi mezhebi haline gelmiş, Hanbelî zihniyetine muhalif olan Şii, Mu'tezilî ve hatta Eş'arî doktrinlerle mücadele edilmiştir. (Bulut, 2017b, s. 97-98; İğde, 2016, s. 45-46). Zira bu ferman kelam ile uğraşmayı gayrı meşru ilan etmekte ve bu açıdan kelamla meşgul olan Eş'arîleri de hedef almaktadır. (Toru, 2018a, s. 135). Pek çok İslâm şehrinde okunması sağlanan Kâdirî itikâdî beyannamesi ile Hanbelîler, Şam bölgesi de dâhil olmak üzere civar şehirlere de yayılmıştır. Dolayısıyla Hanbelîlerin, özellikle Mütevekkil döneminden itibaren Abbâsî iktidarı boyunca avantajlı bir konuma sahip oldukları görülmektedir. (Toru, 2018b, s. 264). Ancak bu süreçte yönetimin, Hanbelîlere desteği sınırsız değildir. Nitekim aşırı ve mücadelecî Hanbelîler, bid'atlarla mücadele adı altında toplumu bunalttıkları ve diğer mezhep mensuplarına saldırılarını yoğunlaştırdıkları dönemlerde dönemin halifeleri tarafından engellenmişlerdir.⁷ Buradan hareketle Hanbelîlerin de homojen bir yapıda olmadığı, içerisinde bazı

⁴ Hanbelî mezhebinin Ahmed b. Hanbel'den sonraki en önemli ismi Ebu Bekir el-Hallâl'dır. Hallâl, Ahmed b. Hanbel'in fikri yönünü takip etmiş ve mezhebin fikri geleneğinin devamını sağlamıştır. Hallâl'ın topladığı meseleler ve ortaya koyduğu kaidelerle bu mezhebin asıl kurucusu olduğu iddia edilmiştir. Bkz. (Bulut, 2017a, s. 2944; İğde, 2016, s. 39-40).

⁵ IV/X. yüzyılda yaşamış olan Ebu Muhammed Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî, Hanbelîlik tarihinde ilmi katkılardan ziyade mücadelecî karakteri ile öne çıkmış, Şia, Mu'tezile ve kelâm metoduna karşı gösterdiği sert muhalefeti ile 309/921-329/941 yılları arasında Bağdat'ta meydana gelen siyasi olaylarda etkin bir rol oynamıştır. Bkz. (Bulut, 2017a, s. 2944).

⁶ Bir sonraki asırda Ebü Ali Hasan b. Ali b. İbrahim b. Yezdâd el-Ahvâzî (ö. 446/1055) Eş'arî'yi tenkit etmek üzere *Mesâlibu İbn Ebi Bişr* isimli bir eser kaleme almıştır. Ahvâzî, Eş'arî'yi dinin yükümlülüklerini yerine getirmemek, şeriatı hafife almak, farzları terk etmek, abdestsiz namaz kılmak ve içki içmekle itham etmiştir. Ayrıca Ahvâzî, onun kelam ile meşguliyetini, uzun süre Mu'tezilî olarak yaşaması ve Mu'tezile'den ayrılma sürecini de tenkit etmiştir. Ahvâzî'nin eserine verdiği isimde Eş'arî'den, İbn Ebi Bişr şeklinde söz etmesinin bile onu küçümsemeye içerdiği söylenmektedir. Ahvâzî eserinde, ilmi eleştirilerden ziyade Eş'arî'nin toplum nezdindeki yerini sarsmak için hakarete dayalı bir yöntem benimsemiştir. Bkz. (Koç, 2018, s. 556).

⁷ 323/935 yılında, Hanbelî âlim Berbehârî ve taraftarlarının, evleri basarak içki ve müzik aletleri aramak, sokakta kadınlarla birlikte yürüyen erkekleri sorguya çekmek ve namazda besmeleyi açtıkları okuyan Şâfiî halka engel olmak gibi davranışları, halife Râzî Billâh (329/940) tarafından bir fermanla sert bir şekilde tenkit edilmiştir. Ayrıca halife Hanbelîlerin kabir ziyaretini

düşünce ve tavır farklılığı olduğu anlaşılmaktadır. Mezhep içerisinde sadece ibadetle meşgul olup her türlü tartışma ve kargaşadan uzak duran zühd ekolü, hadis ve fıkıh başta olmak üzere ilim tahsil eden ilmî ekol ve sahip oldukları düşünce ve inanışları halka anlatan, kabule zorlayan cihatçı ekol olmak üzere üç farklı eğilimin görüldüğü ifade edilmektedir (İğde, 2016, s. 39).⁸ Bu nedenle Hanbelî-Eş'arî çekişmesine taraf olan Hanbelîler bu eğilimler göz önüne alınarak değerlendirilmelidir.

Büveyhîler'in etkin olduğu IV. asırda Eş'arî düşünce kurumsallaşmaya ve ciddi bir toplumsal taban bulmaya başlamıştır (Toru, 2018b, s. 265). Eş'arîliğin ehl-i sünnet akaidini kelâmî metotla savunması, nakille aklı birleştiren mutedil bir yol kullanması ve mensuplarının tasavvufa olumlu bakması Şâfiî ve Malikî âlimlerinin pek çoğu ile bazı Hanefî ve Hanbelî âlimleri nezdinde büyük ilgi çekmiştir (Yavuz, 1995, s. 448). Ancak Eş'ariyyenin tam olarak güçlenmesi Selçukluların Bağdat'ı ele geçirmesiyle olmuştur. Bunda Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) kurduğu Nizâmiye Medreseleri'nin büyük katkısı bulunduğu ifade edilmektedir (Toru, 2018b, s. 266). Selçukluların Büveyhî hâkimiyetine son vermesiyle Şia ve Mu'tezile desteklerini büyük ölçüde kaybetmiş, Hanbelîler bu defa, Selçuklu yönetiminin desteğini arkalarına alan Eş'arîlerle mücadele etmeye başlamıştır (Bulut, 2017b, s. 88). Selçuklular ile birlikte Eş'arîlerin söz sahibi olduğu yeni bir dönem başlamış, Ehl-i sünnetin tek temsilcisi olarak kendini takdim eden Eş'arîliğin yükselişinin genellikle Hanbelîlik aleyhine bir seyir izlemesi toplumsal hayatta iki grup arasındaki çatışmaları da körüklemiştir (Toru, 2018b, s. 260).

Irak ve Horasan coğrafyasında Nizâmiye Medreselerinin ve Nizâmülmülk'ün destekleriyle büyük bir taraftar bulan Eş'arîlerin, Mısır, Şam ve Yemen bölgelerinde güçlenmeleri ise Eyyübîler sayesinde olmuştur. Yaklaşık iki asır süren iktidarları süresince Eyyübîler, Eş'arîliğin güçlenmesi için çalışmışlar, Selâhaddîn-i Eyyübî'den itibaren uzun bir süre bunu bir devlet politikası olarak yürütmüşlerdir (Ma'rûf, 1976, s. 76; Toru, 2018b, s. 267). Selâhaddîn-i Eyyübî (ö. 589/1193), Fâtımîler'in Mısır ve Suriye'de yaymaya çalıştıkları Şîliğe karşı bir tedbir olarak çok sayıda medrese inşa ettirip, Sünnî akidenin benimsenmesini amaçlamıştır. Bu nedenle küçüklükten beri Eş'arî akidesi ile büyüyen ve çocuklarını da o şekilde yetiştiren Selâhaddîn-i Eyyübî, gerek kendi mezhebi olduğu gerekse sünnîliği yayma amacına en iyi hizmet edecek mezhep olarak gördüğü için Şâfilik ve Eş'arîliğe diğer mezheplerden çok daha fazla ihtimam göstermiştir (Zehebî, 1985, s. 13). Üstelik Selâhaddîn-i Eyyübî'nin atadığı Eş'arî kadısı Sadreddin Abdülmelik b. Dirbâs'ın halkı Eş'arîliğe zorladığı, muhalefet edenlerin tekfir edildiği söylenmektedir (Makrîzî, 1998, s. 51). Selâhaddîn-i Eyyübî'nin oğlu el-Melikü'l-Azîz İmâdüddin (ö. 595/1199) daha da ileri giderek 595 (1199) yılında Mısır'dan Hanbelîleri tamamen çıkarma kararı almış ancak bu kararını uygulayamadan ani şekilde vefat etmiştir.⁹ Eyyübîlerin Eş'arî ve Şâfiî yanlısı politikaları Mısır, Hicaz ve Suriye'de toplum nezdinde Şâfilîğin yayılmasına; Şâfiî fıkhına göre hizmet veren medreseler ve Şâfiî kadınların çokluğu ise idarî anlamda Şâfiîlerin imtiyazlı bir konuma gelmesine neden olmuştur (Ayaz, 2017, s. 441; Sever, 2017, s. 128; Ayaz ve Düzenli, 2018, s. 34-35). Bu durum diğer mezhepleri olumsuz etkilese de Hanbelîler, özellikle Dımaşk'ta Hanbelî Kudâme ailesinin yaptırdığı cami, medrese ve dârülhadisler ile hâlâ etkin şekilde varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir (İbn Tolun, 1980, s. 68-84; Mustafa, 1997, s. 15-19; Mutî' el-Hâfız, 2002, s. 6-9; Koca, 2002, s. 310).

Bağdat'ın Moğollar tarafından işgalinden sonra, yüzyıllardır Sünnî hilafetin merkezi olan şehir harap olmuş, Aynicâlût'ta (658/1260) Moğollar'ın bozguna uğratılmasıyla Bahrî Memlûkler, Abbasiler'den sonra Sünnî dünyanın liderliğini üstlenmişlerdir (Koca, 1997, s. 530). Bahrî Memlûk dönemi sultanları genelde Hanefî olmalarına rağmen bu dönemde de Eş'arîlik/Şâfilik en yaygın ve imtiyazlı mezhep olmaya devam etmiştir. Hatta Selâhaddîn-i Eyyübî'nin cami minarelerinden okuttuğu Eş'arî akaidi de okunmaya devam etmiştir.¹⁰ Ancak Hanbelîlerin Eyyübîler zamanında kısa süreli yaşadıkları sıkıntılı

bid'at kabul eden ve teşbih içeren bazı düşüncelerine karşı çıkarak, toplum üzerindeki baskıcı tavırlarından vazgeçmemeleri durumunda onları ölümle tehdit etmiştir. Bkz. (İbnü'l-Esir, 1987, s. 113-114; Toru, 2018b, s. 264).

⁸ Görüşleri dolayısıyla Hanbelîlerle karşı karşıya gelen Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, öldürülme endişesiyle bir başka Hanbelî âlimin evine sığınmak zorunda kalmıştır. Bu durum bütün Hanbelîlerin aynı düşüncede olmadığını göstermektedir. (Toru, 2018b, s. 271-272).

⁹ İbn Kesîr'in ifadelerinden, el-Melikü'l-Azîz'in Hanbelîleri Mısır'dan çıkartma kararından duyduğu hoşnutsuzluk anlaşılmaktadır. Zira o, el-Melikü'l-Azîz'in çıktığı bir avda attan düşüp birkaç gün sonra vefat etmesini, Hanbelîlere yönelik kötü niyeti sebebiyle Allah tarafından helak edildiği şeklinde yorumlamıştır. Bkz. (İbn Kesîr, 1998, s. 684).

¹⁰ Eş'arî akaidine göre kaleme alınan ve mürşide olarak isimlendirilen risale, geceleri nafile namaz vaktinde okunmaktadır.

günlerden sonra Hanbelîler, Memlûkler döneminde yeniden canlanmaya başlamışlardır (İğde, 2016, s. 40). 663 (1265) yılında ise Memlûk Sultanı Baybars'ın, Şafîî kâdilkudâta ilave olarak diğer üç mezhepten de kadî atamasıyla yeni bir döneme girilmiştir (İbn Kesîr, 1998, s. 460; Aynî, 2009, s. 407). Daha önceleri adliye teşkilatında bulunan tek kâdilkudât, Şafîî mezhebine mensupken, bu yeni uygulama ile her biri bir Sünnî fıkıh mezhebini temsil etmek üzere dört kâdilkudâtlık makamı ihdas edilmiştir. Şâfiîlerce hoş karşılanmayan bu durum her mezhep mensubuna kendi kadısına müracaat ederek meselelerini çözme imkânı vermiştir (Koca, 2002, s. 530). Bu uygulama ile Bahrî Memlûkler döneminde bazı Hanbelîler idârî görevler alarak önemli mevkilere yükselmişlerdir. Ancak bu dönemde her ne kadar dört kadî uygulaması getirilmiş olsa da Şafîî kadılarının, diğer mezhep kadılarına karşı öncelikli olduğu unutulmamalıdır.

Burada Eyyûbîler ve Memlûkler'de günümüzde fıkıh mezhepleri olarak adlandırılan mezhepler ile itikadî mezheplerin eşdeğer algılandığına da işaret etmek gerekmektedir. Zira pek çok hareket fıkıh mezheplerinden herhangi biriyle bütünleşerek meşruiyetini elde etmiş, kendilerine toplumsal destek olarak fıkıh mezheplerini ve müntesiplerini yaşam alanı olarak kabul etmişlerdir. Bu nedenle Şafîîlik Eş'arîlikle, Hanefîlik Maturidîlikle, Hanbelîlik ise Selefi akaidiyle birlikte anılmıştır. Ancak Eş'arîliğin yayılmasıyla Hanefîlerin bir kısmı Eş'arî akaidini benimserken bazıları ise Zehebî (ö. 748/1348) ve İbn Teymiyye etkisi ile selefi bir tutum içinde olmuşlardır. Eş'arîlik bu dönemde en büyük muhalefeti sıfatlar konusunda ve tevli kabul etmemeleri sebebiyle Hanbelîlerden görmüştür (Sever, 2017, s. 134-137, 146, 155-158). Hanbelîler, devlet görevlerinde öncelik tanınan Şafîîlerin ve Eş'arî kelamcılarının sert direnciyle karşılaşmışlardır. Özellikle Takıyyüddin es-Sübki (ö. 756/1355), oğlu Taceddin es-Sübki (ö. 771/1370), Necmeddin İbn Sasrâ (ö. 723/1323), Kemâleddin İbnü'z-Zemlekânî (ö. 727/1327), Muhammed b. Ömer İbnü'l-Vekîl (ö. 716/1317) gibi Eş'arî-Şafîîler, bu dönemin en meşhur Hanbelî muhaddisi İbn Teymiyye başta olmak üzere Hanbelî akaidine sahip olan âlimlerle münakaşa içinde olmuşlardır.

Bahrî Memlûkler Döneminde Şam ve Mısır'da Eş'arîlik

Hanbelî-Eş'arî çekişmesinin izlerini, Bahrî Memlûkler dönemindeki örnekler üzerinden ele almadan önce bu dönemde Şam ve Mısır'da Eş'arîliğin kendi içindeki değişimine ve farklılaşmasına da temas etmek yerinde olacaktır. Zira İslâm dünyasındaki bütün Eş'arîlerin, her konuda aynı yaklaşım içinde olduklarını söylemek mümkün değildir. Özellikle Gazzâlî (ö. 505/1111) ile birlikte Eş'arîler klasik mantık ve felsefenin yanı sıra tasavvufa da kapılarını açmışlardır (Yavuz, 1995, s. 449). Ayrıca Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinin aksine Mısır ve Şam bölgesinde Eş'arîlik felsefi ve kelamî yönünden ziyade sûfi ve hadis taraftarı bir hüviyete sahip olmuş, kelama yaklaşımda Hanbelî tavır öne çıkartılmıştır. Eş'arî âlimler, kelamî faaliyetleri, gerekli ve makul olduğu için değil, mecbur kaldığı için yapıldığını söyleyerek meşrulaştırmaya çalışmıştır (Toru, 2018a, s. 114-115). Mısır ve Şam bölgesinde Sünnî düşüncenin devamlılığı noktasında hadise yapılan vurgu, muhtemelen önceki asırlarda Fatimîler'in hadise karşı izledikleri olumsuz politikalarından kaynaklanmaktadır. Zira Zehebî bu dönemde hadis rivâyetinin engellendiğini, dönemin muhaddislerinin tehdit edilerek hadis rivayetinden vazgeçirildiklerini, sünnetin öldürülüp kendi fikirlerinin yayılmaya çalışıldığını ifade etmektedir (Zehebî, 1985, s. 497). Şîî düşünce, geleneksel sünnî düşüncenin temelinde olan Hadis eğitimini red üzerine inşa edildiği için sünnî düşüncenin mezhepsel ve siyasal yapılanmasının hadis üzerinden sağlanması bir zorunluluk olarak görülmüştür (Sever, 2017, s. 58). Bu kapsamda bölgedeki Eş'arîlik de zeminini hadis taraftarlığı üzerine kurmuş bir düşünce sistemidir.

Bu dönemde Şam ve Mısır bölgelerindeki Eş'arîler de düşünce itibarıyla bir değildir. Bu yapı içerisinde kelamî boyutu daha ağırlıklı olan Eş'arîler olduğu gibi ehl-i hadise yakın olan Eş'arîler de bulunmaktadır (Sever, 2017, s. 139). Ayrıca dönemin bazı Eş'arî âlimleri tarafından, Şafîîliğin Eş'arîlik ile özdeşleştirilmeye çalışıldığı da ifade edilmektedir. George Makdisî (ö. 2002), mutaassıp bir Eş'arî olan muhaddis ve fakih Taceddin es-Sübki'nin *Tabakâtü's-Şafîiyye* adlı eserinde Şafîîlere, Eş'arî lehinde propaganda yaptığı, ehl-i hadise vurgusu kadar Eş'arî akılcılığına ve kelama da çağrı yaptığı ve böylelikle akılcılık ile kelam ilmini meşrulaştırmaya çalıştığını ifade etmektedir. Makdisî, bu amaçla Sübki'nin

Eyyûbîler zamanında başlayan bu uygulama Makrizî'nin yaşadığı dönemde hâlâ devamlılığını sürdürmektedir. Bkz. (Makrizî, 1998, s. 51).

kendi görüşlerine muhalefet eden Hanbelîleri küçültücü sıfatlarla andığı, Şâfiî mezhebine mensup olan muhalifleri ise Hanbelî sempatzanı olarak nitelendirdiğini belirtmiştir. Ayrıca Sübkî, İmam Şâfiî'nin kelâm konusunda yetenekli, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin de Şâfiî mezhebine mensup olduğuna dikkat çekerek, Eş'arîliğin Şâfiî mezhebi içinden doğduğunu ifade etmiş Eş'arilik ile Şâfiîliği aynileştirme çabası göstermiştir (Makdisî, 2019, s. 60-70). Sübkî, Eş'arî savunucularından İbn Asâkir'in (ö. 571/1176), Ebu'l-Hasan el-Eş'arî hakkında ileri sürülen iddiaları reddetmek için kaleme aldığı *Tebyînü kezibi'l-müfterî fimâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* adlı eserine büyük önem vermekte ve İbn Asâkir'in söz konusu eserine sahip olmayan bir kimsenin gerçek manada Şâfiî fakihî olmayacağını nakletmektedir (Taceddin es-Sübkî, 1992, s. 352). Sübkî'nin söz konusu nakli de onun Eş'arilik ile Şâfiîliğin birbirinden ayrılmayacağı kanaatinde olduğunu göstermektedir. Makdisî'ye göre Sübkî, Hanbelîlerle birlikte gelenekçi-Şâfiîleri, yürüttüğü Eş'arî propagandanın önünde engel olarak görmektedir. Zira kendisinden önce yine Şâfiîler tarafından kaleme alınan bazı tabakât kitaplarında önemli bazı Şâfiî âlimler, Eş'arî olduğu için ya ihmal edilmiş ya da kısaca geçitirilmişdir. Makdisî'ye göre Sübkî, Eş'arîliğin önünde en büyük engel ve düşman olarak Şâfiî olan ve toplumda hatırı sayılır bir mevki bulunan hocası Zehebî'yi görmektedir. Bununla birlikte geleneksel Şâfiîler arasında Zehebî yanında Mizzî (ö. 742/1341), Birzâlî (ö. 739/1339) ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi pek çok meşhur muhaddis de bulunmakta olup bunlar Hanbelîlerin kendi dönemlerindeki en güçlü karakteri olan İbn Teymiyye'den etkilenmişlerdir. Bu nedenle Makdisî Sübkî'nin davasında çok da başarılı olamadığını, Eş'arîlerin, İbn Asâkir'in yaşadığı dönemde çok daha etkin olduklarını, özellikle dârülhadislerin kurulmasından sonra gelenekçi Şâfiîlerin hızla güçlendiğini ifade etmiştir. Zira dârülhadislerle birlikte muhaddisler de fakihler gibi toplumda yüksek bir mevki elde etmişlerdir. Ayrıca muhaddisler, belli bir mezhep mensubiyeti olmadan her mezhep ve gruptan öğrenciye hitap etme imkânına sahip oldukları için kısa sürede çok daha fazla taraftar bulmuşlardır (Makdisî, 2015, s. 71-79). Makdisî'nin tespitleri kısmen doğru olabilir. Zira Sübkî'nin koyu bir Eş'arî olduğu ve özelden İbn Teymiyye olmakla birlikte Hanbelîlerle mücadele ettiği bilinmektedir. Üstelik Şâfiî olan hocası Zehebî, Mizzî ve Birzâlî'nin İbn Teymiyye ile olan dostluklarının bu üçlüye zarar verdiğini ifade etmektedir (Taceddin es-Sübkî, 1992, s. 400). Bu ifadenin altında Makdisî'nin dediği gibi İbn Teymiyye'ye olan öfkesi ve diğer meşhur Şâfiî muhaddislerin ondan etkilenme endişesi yatıyor olabilir. Ancak Sübkî'nin hocası Zehebî'ye sıklıkla gittiği, onun derslerinden zevk aldığı, Zehebî'nin de kendisine muhabbet duyduğu yönünde ifadeleri de bulunmaktadır (Taceddin es-Sübkî, 1992, s. 398).

Hanbelî ve Eş'arî Çekişmesine Dair Bazı Örnekler

Bu dönemde Hanbelî ve Eş'arîlerin durumuna kısaca değindikten sonra bu iki büyük mezhep grubu arasındaki fikir farklılığının muhaddislerin gerek ikili ilişkilerinde gerekse toplum içindeki davranışlarına nasıl tesir ettiğini birkaç örnek üzerinden ele almak faydalı olacaktır.

Hanbelî ve Eş'arî çekişmesinin izlerini Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) ile Kutbüddin el-Yûnînî (ö. 726/1326) arasında görmek mümkündür. Tabakât kitaplarının neredeyse tamamının olumlu ifadelerle hayat hikâyesine yer verdiği Ebû Şâme hakkında, Kutbüddin el-Yûnînî olumsuz görüş beyan etmiştir. Yûnînî Ebû Şâme'nin ilmî kabiliyetini takdir etmekle birlikte onun büyüklendiğini, bazı âlim ve salih kişileri görmezden geldiğini, onların kusurlarını ortaya dökerek eleştirdiğini, kibirli biri olduğu için de sevilmediğini iddia etmiştir. Diğer biyografi kitabında yer almayan bu değerlendirmenin altında yatan sebepleri düşünmek gerekmektedir. Bu durumun sebebi iki âlim arasındaki şahsî husumet olabileceği gibi farklı mezheplere mensub olmaları da olabilir. Zira Ebû Şâme Şâfiî, Yûnînî ise Hanbelî mezhebinin önde gelen imamlarındandır. Ebû Şâme'nin hocası İbn Asâkir'in, Hanbelîlerin yanından bile geçmediği, Zeynüddin b. Ravaha'nın Dımaşk ve Halep'te inşa ettirdiği medreselere Hristiyan ve Hanbelîlerin girmemesini şart koştuğu nakledilmektedir (Ebû Şâme el-Makdisî, 2002, s. 14). Bu nakiller bu olumsuz değerlendirmelerin kaynağı hakkında fikir vermektedir.

Bu dönemde halk üzerinde mezhep olgusu o kadar büyük bir etki yapmıştır ki hadis alanında otorite sahibi olan kişilerin bile göreve getirilmesi noktasında mezhep, etkili bir ayrıştırıcı rol oynamıştır. Örneğin, vakfiyesinde göreve getirilen hocaların Eş'arî olması şart koşulan Eşrefiyye Dârülhadisi'ne Mizzî atandığında, Sadreddin el-Mâlikî, halkın bunu onaylamayacağını düşünüp Mizzî'nin bizzat kendisinin kayıt defterine Eş'arî olduğunu yazmasını istemiştir. Her ne kadar Takıyyüddin es-Sübkî, Mizzî'nin herkes tarafından kabul gören ilmî yeterliliği sebebiyle halkın itiraz etmeyeceğini düşünse de

Sadreddin el-Mâlikî'nin, Mizzî'nin otoritesini kabul etmekle birlikte duyduğu endişe, halkın tamamının Sübkî ile aynı fikirde olmadığını göstermektedir. Muhtemelen Sübkî, Mizzî'ye olan hayranlığı sebebiyle çok daha ılımlı düşünmektedir (Taceddin es-Sübkî, 1992, s. 398)

Bu dönemde fikirleri ile topluma yön veren ve bu nedenle de koyu Eş'arîlerin hedefinde olan en önemli isim hiç şüphesiz İbn Teymiyye'dir. Meşhur muhaddis Mizzî ise Şâfiî olmasına rağmen İbn Teymiyye ile olan dostluğu sebebiyle Eş'arîlerden kötü muamele görmekten kurtulamamıştır. Nitekim 705 (1306) yılında koyu bir Şâfiî olan Dımaşk kadısı Necmeddin İbn Sasrâ ile İbn Teymiyye ve Mizzî arasında geçen bir olay, toplumda görüş ayrılığının tahammül edilemez boyutlara ulaştığını gösterdiği gibi, Eş'arîliğin/Şâfiîliğin toplumda ne kadar etkili olduğunu da ortaya koyması açısından önemlidir. Nâibüssaltana'nın Dımaşk'ta bulunmadığı bir gün kadı İbn Sasrâ, İbn Teymiyye taraftarlarına kötü muamelede bulunmuş ve Mizzî'yi, İbn Teymiyye'yi desteklediği için tutuklatmıştı. Olaydan sonradan haberdar olan naib, esasen İbn Teymiyye'yi haklı bulmuş ve olanlardan dolayı son derece üzülmüştür. Ancak İbn Sasrâ, Mizzî'nin hapisten çıkartılması durumunda istifa edeceğini söylemesi üzerine naib, Mizzî'nin bir müddet daha hapiste kalmasını istemiştir. Sultan naibinin İbn Sasrâ'nın gönlünü hoş etmek niyetinde olduğu açıktır. Bu durum toplumda Eş'arî/Şâfiî etkisinin ne denli baskın olduğunu göstermektedir. Zira naib, İbn Sasrâ'nın istifa etmesiyle Şâfiî kesimde oluşacak huzursuzluktan çekinmiş olmalıdır. Sasrâ ailesinin ekonomik gücünün iktidarı rahatsız edecek boyutta olduğu bu nedenle zaman zaman mal varlıklarına el konulduğu da söylenmektedir (Kallek, 1992, s. 451). Bu bilgiyi de göz önüne aldığımızda Sasrâ ailesinin dönemin ilim hayatı ve devlet yönetiminde oldukça etkili olduğu görülmektedir. Bu durumda saltanat naibinin davranışı daha anlaşılır olmaktadır.

718 (1318) yılında Mizzî, Eşrefiyye Dârülhadisi'ne hoca olarak atandığında dönemin âdeti olduğu üzere açılış dersine âlim, kadı ve emîrlerin katılması beklenirken, Mizzî'nin, İbn Teymiyye ile olan muhabbeti ve onun görüşlerini onaylaması sebebiyle dersine katılım çok az olmuş, söz konusu kesim Hanbelî akaidine sahip olan İbn Teymiyye'ye duydukları öfkeden dolayı Mizzî'nin dersine katılmaktan geri durmuşlardır. İbn Kesîr de bu durumu "Mizzî, Eşrefiyye Dârülhadisi'ne o vakte kadar atanan hocalar arasında en layığı olmasına rağmen onun açılış dersine havastan kimse katılmadı" sözleriyle anlatmaktadır (İbn Kesîr, 1998, s. 181; İbn Azzûz, 2000, s. 79). Ancak arkadaşı İbn Teymiyye yüzünden yaşadığı birtakım olumsuzluklar Mizzî'yi, İbn Teymiyye ile olan münasebetini kesmeye sevk etmemiş gibi görünmektedir. Bu örnekler Şâfiî mezhebi mensuplarının dahi Hanbelîlere olan yakınlıkları nedeniyle baskıya maruz kaldıklarını açıkça göstermektedir.

İbn Teymiyye'nin görüşlerini tartışmak üzere Mısır'da kurulan bir meclise götürülmesi ve orada yaşanan olaylar da mezhep ayrılıklarının ne denli belirginleştiğini gösterir niteliktedir. İbn Teymiyye Mısır'a götürülmek üzere Kadı İbn Sasrâ ile birlikte Dımaşk'tan çıkartıldığında, İbn Teymiyye taraftarları onun öldürüleceğinden endişe edip sokaklara dökülmüş, onu son kez görüp veda etmek için Mısır yoluna kadar onlara eşlik etmişlerdir. Gözyaşları eşliğinde uğurlanan İbn Teymiyye, Mısır'a geldikten bir gün sonra kendisi için düzenlenen meclise katılmıştır. Kadılar ve devlet erkânının hazır bulunduğu toplantıya başkanlık etmek için Şemseddin b. Adlân görevlendirilmiştir. İbn Teymiyye'ye "Allah gerçekten arşın üzerindedir, harf ve sesle konuşur." gibi bazı görüşleri okunup bir açıklama yapması istenmiştir. İbn Teymiyye, konuşmasına hamd ve sena ile başlayınca oradakiler "Hemen cevap ver, bize vaaz et diye gelmedik" diyerek öfkelerini açıkça belirtmişlerdir. Bunun üzerine İbn Teymiyye kendisi hakkında kimin hüküm vereceğini sormuş, Kadı İbn Mahlûf el-Mâlikî denilince İbn Teymiyye ona dönerek "Benim düşmanım olduğun halde nasıl benim hakkımda hüküm verebilirsin?" demiştir. Bunun üzerine çok öfkelenen kadı, İbn Teymiyye'nin iki kardeşi Şerefüddin Abdullah ile Zeynüddin Abdurrahman'ın onunla birlikte hapse atılmasını emretmiştir (İbn Kesîr, 1998, s. 56). Bu olay, İbn Teymiyye'nin görüşlerini dinlemek ve tartışmak için kurulan meclisin esasen İbn Teymiyye'yi mahkûm etmek için kurulduğunu göstermekte, mecliste sergilenen tutum ise İbn Teymiyye'ye karşı ne kadar tahammülsüz olduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca Dımaşk'tan ayrılırken İbn Teymiyye'yi sevenlerin onun için endişe etmeleri ve gözyaşları içinde onu uğurlamaları, İbn Teymiyye'nin tutuklanacağını tahmin ettiklerini göstermektedir. Gerçekten de İbn Teymiyye Dımaşk'a tam yedi yıl sonra dönebilmiştir.

Öte yandan Memlûk sultanı Baybars el-Çaşnigir'in hocası Menbicî'nin referansı ile İbn Sasrâ tekrar kadı olarak atanınca Emeviyye Camii'nde önce İbn Sasrâ'nın göreve atanma yazısı, ardından da onun İbn Teymiyye'nin akidesine muhalif olduğu ile ilgili bir bildiri okunmuştur. Bu haber Şam bölgesinde

duyurulmuş ve İbn Teymiyye'nin görüşünü savunanların İbn Sasrâ'ya muhalefet etmesi istenmiştir. Mısır'a haber ulaşınca Çaşnigir ve hocası Menbicî buna karşı çıkmıştır. İbn Kesîr, mezhep taassubunu ve "ötekine" karşı taraf olmayı gösteren bu olayı büyük bir fitne olarak nitelendirmiştir (İbn Kesîr, 1998, s. 56).

İbn Teymiyye ile birlikte yaşanan sıkıntılara ortak olanlardan biri de onun yakın talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye'dir (ö. 751/1350). Görüş ve eserleriyle kendisinden sonraki birçok İslâm âlimine tesir eden İbn Kayyim, İbn Teymiyye'nin Mısır'dan geldiği 712 (1312) yılından vefatına kadar yanından hiç ayrılmamış, kaleme aldığı eserlerle, hocasının fikirlerinin ve Hanbelî mezhebinin anlaşılması ve yayılmasında önemli hizmetlerde bulunmuştur. İbn Teymiyye'ye gönülden bağlı olan İbn Kayyim her zaman hocasıyla birlikte anılmış, hiçbir zaman hocasının görüşlerine muhalefet etmemiş, onun en büyük savunucusu olmuştur. İbn Teymiyye'ye olan yakınlığı sebebiyle yöneticilerle arası çok iyi olmayan İbn Kayyim, İbn Teymiyye gibi baskılara maruz kalmış, hocasıyla birlikte birkaç kez hapse atılmıştır. 726 (1326) yılında İbn Teymiyye ile birlikte dövülerek Şam kalesine hapsedilmiş ancak onun ölümünden sonra serbest bırakılmıştır (Makrîzî, 1997, s. 89; İbn Hacer, 1993, s. 401-402; Koca, 1997, s. 530-531). İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'e şiddetli tenkitler yöneltilmesinin altında yatan sebeplerden biri bu iki âlimin özellikle Eş'arîlik karşısındaki tutumları ve felsefî tasavvufa bakışlarıdır (Apaydın, 1999, s. 111).

İbn Teymiyye'nin diğer bir öğrencisi İbn Abdülhâdî de İbn Teymiyye'ye bağlı kalmış onun hem hayat hikâyesini anlatmış hem de hocasına reddiye yazan Sübkî'ye cevap veren bir reddiye kaleme almıştır (Koca, 1999, s. 274). İbn Abdülhâdî, sadece İbn Teymiyye ile olan hoca-talebe ilişkisinin bir gereği olarak değil bilakis hocası ile ortak mezhep ve görüşte olmasının bir gereği olarak reddiye yazmıştır.

İbn Teymiyye ile mücadele eden bir diğer koyu Eş'arî âlim ise çeşitli sürelerde Dîvân-ı inşâ kâtipliği, hazine nâzirliği, beytümâl vekilliği, divan nâzirliği, Dîmaşk'taki Nürî Bîmâristânı yöneticiliği, Halep kadılığı gibi idarî görevlerinin yanında Eşrefiyye Dârülhadisi ile Azrâviyye, Zâhiriyye, Cevvâniyye, Revâhiyye, Mesrûriyye gibi pek çok medresede hocalık görevi de yerine getiren İbnü'z-Zemlekânî'dir (İbn Kesîr, 1998, s. 286-287; Günay, 2000, s. 242-243). Yürüttüğü pek çok görev onun idareciler tarafından da sevildiğini göstermektedir. İbnü'z-Zemlekânî, Hanefî fakihî ve Dîmaşk kadısı Sadreddin Ali b. Ebü'l-Kâsım el-Basrî vefat edince Sultan Muhammed b. Kalavun tarafından kendisine Dîmaşk kadılığı verilmek üzere Mısır'a çağırılmış, ancak Mısır'a ulaşmadan rahatsızlanıp vefat etmiştir. İbn Kesîr bu durumu niyet hadisiyle¹¹ açıklamaktadır. İbn Kesîr'e göre İbnü'z-Zemlekânî, Dîmaşk'a kadı olduğunda, İbn Teymiyye'ye eziyet etmeyi planlamaktadır. Zira İbn Teymiyye ile aralarındaki anlaşmazlık düşmanlığa dönüşmüştür. İbn Kesîr, İbnü'z-Zemlekânî'nin niyetinin kötü olduğunu bu nedenle kötü niyetinin karşılığını alarak, Dîmaşk'a kadı olamadan vefat ettiğini ifade etmektedir (İbn Kesîr, 1998, s. 287-288).

İbn Teymiyye ile anlaşamayan bir diğer Şâfiî fakih ve muhaddis, İbnü'l-Vekîl Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Makdisî'dir. İbnü'l-Vekîl, yirmi yaşlarında fetva verecek derecede Şâfiî fikhında derinleşmiş, hadisler üzerine yaptığı felsefî ve kelâmî yorumlarla dikkat çekmiş, münazaraya yatkınlığı ile şöhret sahibi olmuştur. İbn Hacer, Şâfiî uleması arasında ondan başka İbn Teymiyye ile münazara etmeye cesaret eden kimsenin bulunmadığını bildirmiştir (İbn Hacer, 1993, s. 116). İbnü'l-Vekîl, İbn Teymiyye'nin ilmî kabiliyetini itiraf etmekle birlikte ona karşı sert bir tutum takınmış ve bazen hakaret dolu söylemlerde bulunmuştur. İki âlim arasındaki bu mücadele bazıları tarafından müspet değerlendirilmiştir. Örneğin Taceddin es-Sübkî babasının İbnü'l-Vekîl'i sevip hürmet ettiğini, onun ilmî yeterliliğinden ve özellikle Eş'arî kelâmına dair bilgisinden övgüyle söz ettiğini nakletmektedir (Taceddin es-Sübkî, 1992, s. 254; Aybakan, 2000, s. 237). Kendisi de koyu bir Eş'arî olan Takiyyüddin es-Sübkî'nin Hanbelîlerin en önemli ismi İbn Teymiyye'ye karşı Eş'arî kelâmını savunan, birebir münazaralarda bulunan İbnü'l-Vekîl'den takdirle söz etmesi şaşılacak bir durum değildir (Aybakan, 2000, s. 237; İbn Hacer, 1993, s. 115-116). İbnü'l-Vekîl de Sübkî gibi Eş'arî ve Şâfiî mensubu olmaya adeta kutsal bir değer atfeder. Taceddin es-Sübkî, babasının İbnü'l-Vekîl'den, Mısır'a Şâfiî mezhebi dışında bir hükümdarın hükmedemediğini, hükmetmek istese de kısa sürede öldürülüp devletlerinin yok olduğunu bildirdiğini nakleder (Taceddin es-Sübkî, 1992, s. 320-321). Bu nakiller toplumda

¹¹ Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1; Müslim, İmâre, 1907.

Eş'arî/Şâfiîlerin konumunu ve kendi mezheplerinden olmayanlara karşı tahammülsüzlüğünü net bir şekilde ortaya koymaktadır.

VIII. (XIV.) asrın önemli Hanbelî âlimlerinden olup eserleriyle Hanbelî mezhebinin gelişimine katkı sağlayan muhaddislerden biri de Ebü'l-Ferec Zeynüddin İbn Receb'dir (ö. 795/1393). İbn Teymiyye'nin yaşadığı süreçte Eş'arîlerin baskılarına rağmen büyük oranda İbn Teymiyye sayesinde Hanbelîlik toplumda güçlü yapılardan biri olmaya devam etmiştir (Koca, 1997, s. 531). Pek çok İslâmî ilimde yeterliliği olmakla birlikte hadis alanında zamanının otoritesi kabul edilen İbn Receb, İbn Teymiyye'nin vefatından sonra özellikle Dimaşk ve Kudüs'te Hanbelî mezhebinin önderliğini üstlenmiştir. İbn Teymiyye'nin görüşlerine uygun fetva verdiği için birtakım baskılara maruz kalan İbn Receb, fetva vermekten vazgeçmiş, ancak bu defa da İbn Teymiyye taraftarlarınca tenkit edilmiştir. İbn Receb'in eserlerinde diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermesinden hareketle mutaassıb bir Hanbelî olmadığı ifade edilmiştir (Karabacak, 2012, s. 724-725).

Hanbelî-Eş'arî çekişmesinin bu denli belirgin yaşandığı Memlûk toplumunda her iki mezhep mensupları arasında daha ılımlı bir yol takip edenler de bulunmaktadır. Yukarıda bahsi geçtiği üzere muhtemelen bazı Şâfiîlerin, Hanbelî akaidine meyilemeleri sebebiyle, her Şâfiî, her konuda Hanbelîlerle tartışmalara girip onlarla çekişme halinde olmamıştır. Örneğin Şâfiî bir muhaddis ve fakih olan ve Mısır kadılığı da yapan İbnü'l-Bârizî özellikle Allah'ın sıfatları konusunda tartışmaya girmekten sakınmış, Hanbelî âlimler ile Eş'arî kelâmcılar arasında herhangi bir tercihte bulunmayıp her iki ekol hakkında da olumlu bir tavır sergilemiştir (Altıkulaç, 1999, s. 525)

Şâfiî bir muhaddis olan İbn Kesîr'in de zaman zaman mezhep tarafgirliği yaptığı, kendi mezhebi ile ilgili olumsuz haberleri yalanlamasa da görmezden geldiği ya da geçiştirdiği ifade edilmiştir. Örneğin, İbn Kesîr oğlunun rüşvet alması ve eğlenceye düşkünlüğü sebebiyle görevinden azledildiği bilinen (Makrîzî, 1997, s. 237-238). Celâleddin el-Kazvî'nin azil sebebi hakkında açıklama yapmamış, sadece anlatması uzun sürecek bazı işler sebebiyle görevinden azledildiğini kaydetmiştir (İbn Kesîr, 1998, s. 400, 412). Ancak İbn Kesîr bir Hanbelî kadısı olan Takiyyüddin b. İvaz'ın (ö. 738/1338) oğlunun yaklaşık üç yüz bin dirhem olan borcunu ödemediği gerekçesiyle görevinden azledildiğini açıkça ifade etmiştir (İbn Kesîr, 1998, s. 400). Buradan hareketle İbn Kesîr'in mezhep taassubu ile bazı bilgileri sakladığı ifade edilse de (Yalçın, 2016, s. 10) onun yukarıda ele alındığı gibi Hanbelîlerle anlaşamayan bir yapıda olduğunu söylemek zordur. Kaldı ki Makdisî, İbn Kesîr'i kayınpederi Mizzî gibi İbn Teymiyye'nin ashabından, gelenekçi bir Şâfiî¹² (Hanbelî itikadına meyilli) olarak takdim etmektedir (Makdisî, 2015, s. 75). Öte yandan İbn Kesîr, İbn Teymiyye düşmanı koyu bir Eş'arî/Şâfiî olan İbnü'z-Zemlekânî'nin ilmî kabiliyetini öne çıkararak oldukça olumlu cümlelere de yer vermiştir. Bununla birlikte İbnü'z-Zemlekânî'nin kadı olması durumunda İbn Teymiyye'ye eziyet edeceği fikrini de kötü bir niyet olarak tavsif etmektedir. Bütün bu veriler göz önüne alındığında İbn Kesîr hakkında kesin bir yargıya ulaşmak daha kapsamlı bir tetkike ihtiyaç duymaktadır. Ancak eldeki bilgilere göre onun da diğer bazı âlimler gibi iki kesin çizgi arasında orta bir yol tuttuğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

SONUÇ

Şam ve Mısır'da, taassuba varan mezhep farklılığının izlerini, dönemin ikili ilişkilerinde, taraftarların da araya girmesiyle oluşan toplu gerginliklerde veya bu dönemde yazılmış eserlerde veya görmek mümkündür. Bu düşünce farklılığının, bazen münazara gibi gayet ilmî bir üslupla muhatap bulunduğunu ama bazen de hakarete veya elde edilen resmî yetkililerden de güç alınarak fiilî birtakım saldırılara dönüştüğünü söylemek mümkündür. Bu nedenle Bahrî Memlûkler dönemine gelinceye kadar tarihte karşılığını bulan Hanbelî-Eş'arî çekişmesi bu dönemde de tüm hareketliliğiyle devam etmektedir. Ancak bu çekişmenin her iki mezhebin kendi içindeki mutaassıpları arasında gerçekleştiği de görülmektedir. Bu dönemde kelâm ağırlıklı Eş'arîliği savunup, propagandasını yapan âlimler olduğu gibi daha ılımlı ve kelâmdan kısmen arındırılan ve hadis taraftarlığı üzerine kurulan Eş'arîliği benimseyen muhaddislerin de oldukça fazla olduğunu söylemek mümkündür. Bir sonraki asırda hüküm süren Burcî Memlûkler döneminde gerek siyasî ve iktisadî olaylar gerekse Hanbelî âlimlerin özellikle bid'at anlayışı gereği toplum üzerinde aşırı müdahaleci tutumları sebebiyle Hanbelîliğin canlılığını giderek kaybetmeye

¹² George Makdisî, gelenekçi Şâfiîleri, tercümeyle yansıyan ifadesiyle "Hanbelî sempatizanı" olarak tavsif etmektedir. Bkz. (Makdisî, 2015, s. 62).

başladığı ifade edilebilir. Bu nedenle zamanla her iki mezhebin de aşırılıkları körelerek mezhepler arası bir uzlaşma ortamı sağlanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Bilgilendirme / Acknowledgement: Bu makale *Türk (Bahrî) Memlûkler Döneminde Hadis İlmî (Hicri VII-VIII. Asırlar)* isimli doktora tezinden üretilmiştir.

KAYNAKÇA

- Altıkulaç, T. (1999). İbnü'l-Bârîzî. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 20, ss. 525-526). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Apaydın, H. Y. (1999). İbn Kayyim el-Cevziyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 20, ss. 109-123). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ayaz F. Y. ve Düzenli A. (2018). Makrizî ve Mısır'da Eş'arîliğin yayılmasına dair tespitleri. *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, II(1)*, 25-39.
- Ayaz, F.Y. (2017). Memlûk sultan ve emîrlerinin Hanefîliğe tutkunluğu üzerine. *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu –Hanefîlik-Mâturîdîlik- Bildiriler Kitabı, I-II*, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası.
- Aybakan, B. (2000). İbnü'l-Vekîl. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 21, ss. 237-238). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aynî, B. M. (2009). *İkdü'l-cümân fî târihi ehli'z-zamân*. (thk. Muhammed Muhammed Emin). Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye.
- Buhârî M. (1999). *Sahîhu'l-buhârî*. Riyad: Dâru's-Selâm.
- Bulut, Z. (2017a). Hanbelî akaidinin teşekkülü. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 6(5)*, 2941-2962.
- Bulut, Z. (2017b). Karşı mihne uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı). *Kelâm Araştırmaları Dergisi, 15(1)*, 75-110.
- Ebü Şâme el-Makdisî, A. (2002). *Kitâbü'r-ravzateyn fî ahbârî'd-devleteyn en-nûriyye ve's-salâhiyye*. (thk. İbrâhim Şemseddin). Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Günay, H. M. (2000). İbnü'z-zemlekânî. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 21, ss. 242-243). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- İbn Azzûz, M. (2000). *Medresetü'l-hadis fî bilâdi's-Şâm hilâle'l-karni's-sâmin el-hicrî asri'l-eimme İbn Teymiyye ve'l-Mizzî ve'z-Zehabî ve'l-Birzâlî*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- İbn Hacer, A. (1993). *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-miet's-sâmine*. Beyrut: Dâru'l-Cîl.
- İbn Kesîr, İ. (1998). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin). Kahire: Dâru'l-Hicr.
- İbn Teymiyye, A. (1995). *Mecmûu'l-fetâvâ*. (thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım). Medine: Mecmûu'l-Meliki Fehd li-Tabâati'l-Mushafi's-Şerîf.
- İbn Tolun, M. (1980). *el-Kalâidü'l-cevheriyye fî Târîhi's-Sâlihiyye*. (thk. Muhammed Ahmed Dehmân). Dimaşk: Mecma'u'l-Lüğati'l-Arabiyye.
- İbnü'l-Esîr, A. (1987). *el-Kâmil fî't-târîh*. (thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî-Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk). Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İğde, M. (2016). Selefilîğin tarihi arka planı: Hanbelîlik. *İslâm Mezhepleri Tarihi Selefilik Çalıştayı VI. Ulusal Koordinasyon Toplantısı (05-06 Eylül 2015) Bildiriler Kitabı*, 35-54, s. 36-37.

- Kallek, C. (1992). Benî Sasrâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 5, ss. 451-454). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karabacak, M. (2012). İbn Receb Hanbelî'nin hayatı ve ilmî şahsiyeti. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI(2), 721-745.
- Koca, F. (1997). Hanbelî mezhebi. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 15, ss. 525-547). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koca, F. (1999). İbn Abdülhâdî Şemseddin. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 19, ss. 273-274). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koca, F. (2002). Kudâme ailesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 26, ss. 310-311). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koç, İ. (2018). Hanbelîlik-Eş'arîlik ilişkisi Ehvâzî örneği. *V. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu-Eş'arîlik (04-06 Mayıs 2018) Bildiriler Kitabı*, 548-557, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası.
- Ma'rûf, B. A. (1976). *ez-Zehebî ve menhecühü fi kitâbihi târihi'l-İslâm*. Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî.
- Makdisî, G. (2019). *İslâm'ın klasik çağında ve Hıristiyan Batı'da beşeri bilimler*. (çev. Hasan Tuncay Başoğlu). İstanbul: Klasik Yay.
- Makdisî, G. (2015). *İslâm'ın klasik çağında din hukuk eğitim*. (çev. Hasan Tuncay Başoğlu). İstanbul: Klasik Yay.
- Makrîzî, A. (1998). *Kitâbü'l-mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr (el-Hutat)*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Makrîzî, A. (1997). *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ). Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Mustafa, Ş. (1997). *Medîne li'l-ilm âli kudâme ve sâlihiyye*. Dimaşk: Dâru't-Tılâs.
- Mutî' el-Hâfiz, M. (2002). *Câmi'u'l-hanâbile el-muzâfferî bi-sâlihiyyeti cebeli kâsiyûn*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiril-İslâmiyye.
- Müslim (2009). *Sahîhu müslim*. (thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâriyâbî). Beyrut: Dâru'l-Kurtubâ.
- Özafşar, M. E. (2015). *İdeolojik hadisçiliğin tarihî arkaplanı*. Ankara: Otto Yay.
- Sever, M. (2017). *Bahrî Memlûkler dönemi mezhep hareketleri (1250-1382)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun.
- Tâceddin es-Sübkî, A. (1992). *Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. (thk. Mahmud Muhammed Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv). Kahire: Dâru'l-Hicr.
- Toru, Ü. (2018a). Eş'arî âlimlerin nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (ihtilaflar ve ithamlar). *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI(10), 101-144.
- Toru, Ü. (2018b). Eş'arîlik-Hanbelîlik farklılaşmasının toplumsal yansımaları. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, XXII(1), 260-292.
- Yalçın, M. F. (2016). *Bahrî Memlûkler döneminde Dimaşk kâdilkudatları*. Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Yavuz, Y. Ş. (1995). Eş'ariyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 11, ss. 447-455). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1997). Halku'l-Kur'an. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 15, ss. 371-375). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Yücesoy, H. (2005). Mihne. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 30, ss. 26-28). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Zehebî, M. (1985). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. (thk. Şu'ayb el-Arnaût vdğr.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.